

voor het predikambt, en dus met een verminderde religieuze belangstelling, maar met een combinatie van de normale 'varkensfokkerencyclus' en een nieuwe opvatting van het predikantschap die samenhang met het bredere proces van nationale eenwording. Binnen één generatie voltrok zich toen volgens de auteur een revolutionaire verinnerlijking en moralisering van het geloof. In de nieuwe morele natie fungeerden nadien de predikanten als een nationale stand van volksoepvoeders voor wie vroomheid gelijk stond aan burgerzin.

Misschien komt het door mijn eigen preoccupatie op dit terrein, maar naarmate het verhaal opschuift naar de moderne tijd overtuigt het minder. Ondanks Van Roodens aanstekelijke afrekening met de historiografische constructies van de nationaal-verzuilde geschiedschrijving, klinkt achter de deugdzame lierzang der verlichte natievorming en de verzuilde strijdmarsen van het religieus nationalisme ongemerkt toch weer de grondtoon van de moderniseringsthese. Het schema staat hem hier in de weg, en de stellige uitspraken over aard en periodisering van het verzuilingsproces contrasteren te zeer met het beperkte eigen onderzoek naar de religieuze 'ligging' der hervormde predikantenstand. Gezien Van Roodens schatplichtigheid aan het lokale verzuilingsonderzoek verbaast ook de geringe aandacht voor de negentiende-eeuwse religieuze sociabiliteit en de godsdienstige beleving onder het gewone kerkvolk. Conform het traditionele beeld wordt echter weer veel gewicht toegekend aan nationale initiatieven, in het bijzonder aan Kuypers fameuze kerkelijk-politieke dubbelrol als initiator van de verzuiling en de zuilengedachte (de idee der volksdelen), die hem zelfs de term 'etnisering' in de mond legt. Ofschoon tal van heikele problemen uit de recente literatuur de revue passeren, zoals de samenhang van geografische, godsdienstige en politieke verschillen en het onderscheid tussen elite- en volkscultuur, wordt niet duidelijk hoe religie in Nederland ook buiten de herenwereld van predikanten en genootschappen om, onder gewone mensen, als regime functioneerde. De titel zet de lezer wat dit betreft op het verkeerde been, of het moet zijn dat de auteur hiermee wil zeggen dat godsdienst in weerwil van wat moderne gelovigen (en cultureel antropologen) denken, draait om macht in plaats van overtuiging. Hoe het ook zij, zonder inzicht in de grillige praktijk achter de voorgeschreven orde lijkt me dat het pad der religiegeschiedenis nog maar halfis afgelegd. Wat blijft staan is mijn waardering voor deze moedige poging om godsdienst te lokaliseren binnen het kerndomein der vaderlandse geschiedenis.

Rob van der Laarse

A Verhulst, ed., *Anfänge des Städtewesens an Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000* (Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, A, XL; Keulen/Weimar/Wenen: Böhlau, 1996, xli + 393 blz., DM 98,-, ISBN 3 412 11695 5).

Bovengenoemde bundel is in de mooie reeks van het Münsterse instituut voor stedengeschiedenis van een wat uitzonderlijk karakter. Doorgaans immers vinden we in de *Reihe A. Darstellungen* oorspronkelijke bijdragen, gerangschikt rondom een bepaald thema. In dit geval is het thema weliswaar duidelijk, maar gaat het in de collectie om de *Wege der Forschung*, bewandeld sinds Pirenne zijn invloedrijke theorie over het ontstaan van de middeleeuwse stad had uiteengezet. De uitgever, Verhulst, op wiens initiatief de bundel tot stand kwam, verzamelde achttien relevante artikelen die de gang illustreren. Hij zelf is in de bundel met niet minder dan acht artikelen vertegenwoordigd; verder vindt men er twee bijdragen van Petri (de oudste uit 1958), twee van Dhondt (1957, 1962) en Despy (1968, 1975), en artikelen van Jankuhn (1958), Van Es (1975), Koch (1970), Vercauteren (1950) en mevrouw Van Winter (1972), in eerste instantie gedrukt (soms inmiddels ook al eens herdrukt) deels in algemeen toegankelijke tijdschriften

en bundels, sommige in aanzienlijk minder courante publicaties. Ze zijn gesteld in het Duits, Frans en Engels. Voorzien van de oorspronkelijke paginering (ook waar het de bijgevoegde kaartjes betreft) kunnen zij door gebruikers van de collectie worden geciteerd alsof dezen de eerste druk ervan onder ogen hebben gehad — ook dat doet aan de sinds vele decennia bestaande reeks *Wege der Forschung* (Darmstadt 1956 en volgende) denken. Het is een handzaam geheel, waarvan de waarde wordt vergroot door het bruikbare overzicht van sedert 1935 (Pirenne's sterfjaar) verschenen studies op het bestreken terrein dat Verhulst met een kort commentaar in het Duits en het Frans ter inleiding heeft samengesteld.

De volgorde van de stukken is niet chronologisch; om de ontwikkeling der gedachten over het onderwerp te volgen moet de niet reeds enigszins met het onderwerp vertrouwde lezer zich dan ook terdege rekenschap geven van het jaar waarin een bijdrage thuis hoort. De ordening is uiteraard niet willekeurig: vrij algemene studies aan het begin en in het laatste deel, met daartussen detailstudies over Domburg en Dorestad, Quentovic, Utrecht, Brugge, Gent en Antwerpen. Centraal staat het vraagstuk van de door Pirenne ontkende continuïteit van handelsnederzettingen van voor de Noormannentijd en 'de middeleeuwse stad', en de betekenis van de handel over verre afstand voor de stedelijke ontwikkeling. Enige overlapping van de uiteenzettingen is in een verzameling als deze natuurlijk niet te vermijden, al lijkt een enkele keer een door een schrijver gegeven aperçu van een grote en belangrijke studie van zijn hand (zoals Despy 353-360 na *idem*, 299-322) nogal overbodig.

Het is aardig in deze bundel de grote verschuivingen in de houding der onderzoekers ten opzichte van Pirenne te volgen: van een voorzichtige, zij het duidelijke distantieering — zoals in Petri's 'Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich' uit 1958 — tot de radicale verwerping waar Despy en Verhulst toe geraken. En het is boeiend te zien hoe groot de betekenis van de numismatiek en in toeneemende mate van de archeologie voor deze verandering van optiek is geweest, hoe belangrijk de interpretatie van geschreven bronnen ook blijft. Verhulst roemt in zijn inleiding de voortgang op het terrein van de stadsarcheologie die onvermoede verbindingen ontdekte, maar legt in zijn hier als laatste afgedrukte studie (een synthese uit 1986) nadruk op de voorzichtigheid waarmee men hieruit conclusies omtrent een continuïteit van bewoning van de Romeinse tijd tot diep in de Middeleeuwen moet trekken; de kern van een Romeinse nederzetting blijkt immers nogal eens net niet gelegen op de plaats van een latere middeleeuwse stad. Van belang vindt hij daarom de 'geografische' continuïteit binnen een enigszins uitgestrekt terrein waar op verschillende ogenblikken topografisch verschillende kernen van bewoning en economische activiteit zijn ontstaan. In hetzelfde artikel komt de — hetzij primaire hetzij secundaire — betekenis van de burcht voor de stadsontwikkeling in de tiende en elfde eeuw aan de orde in meer algemene termen dan overigens in de bundel het geval is. Verhulst hield er zich in 1960 mee bezig in een studie over Brugge (hier bladzijden 225-240). Pirenne's stelling dat burchtbouw een reactie op de invallen der Noormannen was en van louter defensieve betekenis, trok hij toen blijkbaar nog niet in twijfel. Dat deed hij een kwart eeuw later wel. Hoe groot ook het respect is waarmee Pirenne in deze bundel wordt behandeld, het is duidelijk dat in de loop der jaren van diens ideeën omtrent het ontstaan van de middeleeuwse stad praktisch niets is overgebleven.

J. A. Kossmann-Putto

J. B. Oosterman, *De gratie van het gebed. Middelnederlandse berijmde gebeden: overlevering en funktie, met bijzondere aandacht voor produktie en receptie in Brugge (1380-1450)* (Amsterdam: Prometheus, 1995, 460 blz., f70,-, ISBN 90 5333 379 7).

Deze studie bestaat uit twee gedeelten: in het eerste deel vinden we allereerst begripsbepaling,